

Rocznik Slawistyczny, t. LXXIII, 2024

ISSN 0080-3588

DOI: 10.24425/rslaw.2024.151871

Jiří Rejzek*

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Praha**Etymologie a gramatika: funkční perspektiva
při rekonstrukci historie slov**

Rec. Piotr Sobotka, **Etymologia a gramatika: perspektywa funkcjonalna w rekonstrukcji dziejów słów**. – Warszawa: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, 2023. – 387 s.

Monografie Piotra Sobotky se věnuje dosti opomíjenému tématu – etymologickému výzkumu funkčních slov (v češtině se používá spíše spojení slova gramatická či synsémantická). Cílem je rekonstruovat funkční mechanismy, které vedly ke vzniku těchto lexikálních jednotek, které mají především široce pojatou gramatickou funkci (podílejí se na výstavbě a organizaci textu), jsou významově závislé a jejich význam se rozvíjí až ve spojení s autosémantikou (srov. Hladká 2017). Autora zajímají především procesy lexikalizace gramatických elementů, a naopak gramatikalizace lexikálních prvků. Materiálovým základem pro jeho pozorování jsou severoslovanské jazyky, občas odkazuje i k dalším jazykům slovanským a indoevropským, také semitským, ojediněle i k jiným. Zvláště náklonnost k hebrejštině a jidiš, podložená odborným zájmem o tyto jazyky, je v knize patrná.

Kniha je rozdělena do šesti kapitol, v podstatě v ní však můžeme rozeznat dvě části. První tři kapitoly knihy se zaměřují na teoretickou problematiku: místo etymologického bádání v lingvistice, sémantické a funkční změny jazyka a pojetí

* Doc. PhDr. Jiří Rejzek, Ph.D., Charles University, Faculty of Arts, Prague, Czech Republic.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1834-9668>.
e-mail: jiri.rejzek@ff.cuni.cz.

jazykové jednotky v dynamické perspektivě a otázky lexikalizace a gramatikalizace. Další tři kapitoly jsou víceméně „případové studie“, které si autor vybral k demonstraci svých tezí: funkční výrazy související s pojmem „pravdy“ ve slovanských a indoevropských jazycích ve srovnání s jazyky semitskými (kapitola 4), původ a funkce severoslovanských enklitik *-kV* a *-ž(e)* (kapitola 5) a přejatá funkční slova v polštině (bohemismy) a v jidiš (polonismy) (kapitola 6). Tato tři témata vlastně reflektují tři různé etymologické přístupy: onomaziologický přístup při zkoumání jazykového ztvárnění určitého pojmu, sémaziologický přístup uplatňovaný při výkladu domácích enklitik a kontaktologický přístup při zkoumání výpůjček.

Kapitolám předchází rozsáhlý úvod, který naznačuje rozmáchlost autorova pojetí a šíří jeho badatelského zájmu. Po úvodních, až filozofických úvahách o povaze jazyka, slova a roli funkčních výrazů následuje stručný přehled historie zkoumání funkčních slov ve slovanských jazycích, který ukazuje silnou stopu především české a polské lingvistiky – zmíněny jsou průkopnické práce J. Zubatého, který se ve svých krátkých brilantních etymologických studiích rád zabýval i různými jevy z pomezí syntaxe (k uvedeným položkám by jistě šlo přidat i další, např. Zubatý 1912, 1913), zmíněn je i monumentální projekt pod vedením Kopečného, který však zůstal torzem (Kopečný 1973; Kopečný et al. 1980), na polské straně pak řada dílčích prací vrcholící projektem K. Kleszczové (např. Kleszczowa 2015; *Wyrażenia funkcyjne* 2014), na jehož výsledky také recenzovaná práce navazuje. Sobotka v úvodu rovněž řeší důležitou otázku vzniku gramatických slov. Je si vědom toho, že všechny typy gramatických slov nemůžou mít shodný původ, z funkčně-syntaktického hlediska však odmítá starší názory o jejich původu z interjekcí a za hlavní zdroje primárních spojek a částic považuje zájmena a příslovce. V této části se ještě stihne zamýšlet nad důvody ústupu etymologie z hlavního proudu lingvistiky a nad dynamikou jazykové změny. Na závěr pak v souvislosti se svým zaměřením na severoslovanské jazyky podává areálové a historicko-srovnávací vymezení této skupiny jazyků včetně tabulky fonologických a morfologických rozdílů oddělujících severoslovanské jazyky od jihoslovanských.

V úvodní kapitole nazvané *Etymologie jako jazykovědná subdisciplína* Sobotka přibližuje metodologii etymologického výzkumu, čímž si vytváří obecný metodologický základ pro další specifitější kapitoly. Etymologii v souladu s novějšími lingvistickými trendy nepovažuje za jazykovědnou disciplínu sensu stricto (k tomu srov. již de Saussure 1989: 215), ale vzhledem k tomu, že vychází z individuálních analýz každého etymologického objektu odděleně, pouze za subdisciplínu. Připomíná známý fakt, že v rámci indoevropských jazyků jsou dobře popsány zákony hláskoslovné, zatímco pravidla morfologického a syntaktického vývoje či sémantických změn se stanovit nedaří. Etymologie je v určité kolizi s gramatikou, jejímž hlavním cílem je přiřazování tříd jazykových jednotek k pravidlům tvoření konstrukcí konkrétních hodnot pojmových kategorií. Určitým průnikem mezi etymologií a gramatikou jsou jednotky na pomezí obou těchto podsystémů, tedy

slovotvorné morfémy i – což se snaží dokázat i Sobotkova práce – gramatické, funkčně zatížené jednotky.

Krátký přehled historie etymologického bádání zajímavě akcentuje některé momenty (např. předchůdce vědecké etymologie ze 17. století či úlohu A.F. Potta), jež jsou v jiných podobných přehledech spíše upozaděny (srov. Erhart/Večerka 1982: 15–30), stejně tak se objevují zajímavé impulzy i v dalších obširných úvahách o rozsahu etymologického bádání a metodách etymologické práce vycházejících z již dávno zformulované historickosrovnávací metody.

Druhá kapitola s názvem *Významový a funkční aspekt v etymologických bádáních* se věnuje historii jmenovaných jevů v jazykovědě, s akcentem na přelom v pojetí na přelomu 19. a 20. století a úlohu Pražského lingvistického kroužku. Další část se zabývá historickou sémantikou a typologií sémantických změn. Autor vychází z tradičního členění S. Ullmanna (Ullmann 1963), i když je si vědom, že ani jeho klasifikace nemusí být vyčerpávající. Na příkladech ze staré polštiny pak ukazuje obtížnou interpretaci některých gramatických jevů z hlediska jejich kategorizace a funkčnosti.

V kapitole *Gramatika v etymologických bádáních* Sobotka opět připomíná již zmiňované zásadní rozdíly mezi gramatikou a etymologií. Přistupuje pak k jednomu ze stěžejních témat práce, totiž otázkám gramatikalizace lexikální informace (zvláště adverbializace) a naopak lexikalizace gramatické informace, kde si všímá především spojení předložek se zájmeny, to vše na materiálu polštiny, češtiny a ruštiny. Sobotka podrobně zkoumá mechanismus těchto procesů v rámci tzv. lexikalizačně-gramatikalizačního řetězce, přitom upozorňuje, že ostré hranice mezi lexikalizací gramatické informace a gramatikalizací lexikální informace nelze stanovit.

Ve 4. kapitole (*Etymologická bádání ve funkčním aspektu: Semité, Indoevropané, Slované ohledně „pravdy“*) autor ověřuje hypotézu postulující souvislost mezi významově-funkční strukturou etymonu a metatextovým charakterem jeho kontinuantů na epistemickém lexiku – výrazech pro „pravdu“ v semitských, indoevropských a v jejich rámci zvláště slovanských jazycích. Tato verifikace podle autora vyžaduje zaměřit se nejen na etymologii výrazů, ale také na jejich sémanticko-funkční vývoj a rekonstrukci sémantických motivací včetně různých slovnědruhových přechodů zkoumaných výrazů. Sobotka ukazuje, že pojetí „pravdy“ je v semitských jazycích odlišné než v indoevropských, což pak důmyslně propojuje se známým dialogem mezi Kristem a Pilátem v Janově evangeliu (Pilátovo „Co je pravda?“). Na druhé straně předpokládá, že tzv. epexegetické (vysvětlovací) konstrukce s kořenem **ver-* v indoevropských jazycích jsou semitismy, se nám zdá být poněkud odvážný. Určitá problematická tvrzení se objevují v části o slovanských výrazech pro pravdu. Sotva přijatelná je formulace, že u kořene *rěs(n)-*, doloženého v jihoslovanských jazycích, vzešel význam ‘pravdivý’ přes několik přechodných významů z původního litevského významu ‘jasný, viditelný, zjevný’ (což jakoby implikuje, že jde výpůjčku z tohoto jazyka). Za značně problematickou

považujeme rekonstrukci praslovanského kořene **jbst-* místo obvyklého **(j)ist-*, kterou Sobotka volí v souladu s inovativním etymologickým výkladem slova z ie. **id-to* (srov. podobně např. ESSJa 8: 246 n.), která je však vzhledem k slovanskému materiálu i příbuznému lotyšskému *īsts* ‘pravdivý, skutečný’ nepravděpodobná (srov. ESJS 5: 254 s bohatým komentářem k výkladům a bibliografii).

Následující 5. kapitola (*Etymologie a vývoj výrazů s gramatickou funkcí: severoslovanské příklonkové operátory -k(V) a -ž(e)*) je nejrozsáhlejší v celé knize. V první části se zabývá severoslovanskými gramatickými modifikátory odlišujícími deklarativní věty od vět nedeklarativních (optativních, tázacích, rozkazovacích). Jedním z modifikátorů (aktualizátorů) jsou také *k*-ové příklonkové operátory (*-ka, -ko, -ky, -kь, -ku*) s nejistým kategoriálním statusem a různorodým užitím (srov. č. *dnes-ka, ted’-ko, ven-ku*). Otázkou je ruské imperativní *-ka, -ko*, u něhož je podezření na ugrofinský vliv. Sobotka sem dále přiřazuje i adverbialní výrazy typu **jak(o), *tak(o)*, kde došlo k přehodnocení morfematických švů (*j-ak-* atd.) a k vyabstrahování přípony *-ak-*, která se pak uplatňuje i u odpovídajících adjektivních výrazů (srov. stč. *taký, vřaký, onaký* apod.), ale podle Sobotky a jiných autorů i u substantiv (č. sufix *-ák*). Tyto nominální sufixy lze ale sotva oddělit od jiných *k*-ových i *c*-ových a *č*-ových sufixů, což výklad z příklonkového *-k-* poněkud komplikuje. Stejně tak je třeba podotknout, že např. české výrazy jako *dneska, ted’ko, hnedka* nemají oporu ve starší češtině a zdají se být až novočeskými aktualizacemi. Celá věc tedy vyžaduje ještě další zkoumání. Podobně multifunkční (i když v podstatě jen v oblasti spojek a partikulí) je i příklonkový operátor *-ž(e)*, jehož funkce a využití v severoslovanských jazycích zkoumá Sobotka v druhé části kapitoly.

Poslední kapitola *Kontakťová etymologie: funkční výrazy cizího původu v polštině a jidiš* se zaměřuje na speciální část etymologie, přejímání slov z jiného jazyka, dnes propracovanou jako kontakťová lingvistika. Jak známo, gramatická slova většinou přejímání nepodléhají, je to však možné v případě silného a dlouhodobého vlivu adstrátového či kulturního jazyka, což je i případ vlivu češtiny na polštinu a na druhé straně polštiny na jidiš. Sobotka důkladně zkoumá, zda tu jde o skutečné výpůjčky, nebo o domácí výtvořky vzniklé pod cizím vlivem. Dochází k závěru, že skutečných výpůjček v této oblasti není mnoho, a potvrzuje zjištění Matrase (1998), že k výpůjčkám v oblasti gramatických výrazů dochází nikoli kvůli formálním a strukturálním rysům těchto jednotek, ale kvůli jejich vlastnostem funkčním.

Práci *Etymologia a gramatyka* nelze označit za obsahově sevřenou monografii věnující se soustředěně jednomu úzkému tématu. Mnohovrstevnatý vztah mezi etymologií a gramatikou takové sevřené pojetí ani neumožňuje. Kniha zdůrazňuje funkční aspekt, který je v etymologických rekonstrukcích obvykle přehlížen, jako důležitý faktor při rekonstrukci evoluce určitých slov a snaží se zachytit slova v procesu jejich přechodu z jedné kategorie do druhé. Nepodává atomistický popis

historie konkrétních slov, což je tradiční etymologický postup, ale snaží se popsat jejich kategorie a řetězce příslušných změn.

Sobotkova schopnost smysluplně a fundovaně propojit etymologii s gramatikou je hlavním přínosem knihy, protože umožňuje komplexní pohled na jazyk jako dynamický systém, kde jsou všechny prvky vzájemně propojené. Autor ukazuje svou etymologickou a obecnělingvistickou erudici i velký rozhled po různých oblastech lingvistiky (sopis literatury čítá přes 650 položek). Vzhledem k náročnosti tématu i množství specifické terminologie to není čtení úplně jednoduché, nepochybně však inspirativní.

Literatura [References]

- Erhart/Večerka 1982 = Erhart A., Večerka R., *Úvod do etymologie*, Praha.
- ESJS = *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, seš. 1–21, ed. E. Havlová, A. Erhart, I. Janyšková, seš. 1–14, Praha 1989–2008 ; seš. 15–21, Brno 2010–2022.
- ESSJa = *Etimologičeskij slovar' slavyanskikh jazykov. Praslavyanskij leksičeskij fond*, ed. O.N. Trubachev, Moskva 1974–. [*Этимологический словарь славянских языков. Пра斯拉вянский лексический фонд*, ред. О.Н. Трубачев, Москва 1974–].
- Hladká Z., 2017, *Synsémantikum*, [In:] *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online], eds. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/SYNSÉMANTIKUM> (poslední přístup: 1. 8. 2024).
- Kleszczowa K., 2015, *U źródeł polskich partykuł. Derywacja funkcjonalna, przemiany, zaniki*, Katowice.
- Kopečný F., 1973, *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*, d. 1: *Předložky, koncové partikule*, Praha.
- Kopečný F. et al., 1980, *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*, d. 2: *Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*, Praha.
- Matras Y., 1998, *Utterance modifiers and universals of grammatical borrowing*, „Linguistics“, Vol. 36, no. 2, pp. 281–331.
- Saussure de F., 1989, *Kurs obecné lingvistiky*, přel. F. Čermák, Praha.
- Ullmann S., 1963, *The Principles of Semantics*, Oxford.
- Wyrażenia funkcyjne* 2014 = *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej*, red. K. Kleszczowa, A. Szczepanek, Katowice.
- Zubaty J., 1912, *Leci-, lec-*, „Časopis pro moderní filologii a literatury“, roč. 2, seš. 2, s. 97–100.
- Zubaty J., 1913, *Ké, kéž*, „Sborník filologický“, roč. 4, s. 232–239.

Summary

Etymology and Grammar: The Functional Perspective in Reconstructing the History of Words

The monograph focuses on the study of the origin and development of grammatically orientated language units in North Slavic languages. The author deals particularly with the words with lexicalized grammatical information on the one hand and words with grammaticalized lexical information on the other one. The first three theoretical chapters discuss the place of the etymological research in linguistics, semantic and functional changes in language including the concept of the language unit in dynamic perspective and the questions of lexicalization a grammaticalization. The second part of the book is formed by three „case studies“: Indo-European (and in particular North Slavic) function words related to the concept of truth in comparison with Semitic units, the North Slavic enclitics *-kV* and *-ž(e)*, and the function words as borrowings – Bohemisms in Polish and Polonisms in Yiddish.

Keywords: historical semantics; function words; lexicalization; grammaticalization; North Slavic languages